

The Education, Duties, and Economics of Shi'a Clergy in the Caucasus in the age of the Iranian Khanates (1747-1828)¹

Seyyed Ali Mazinani²

Received: 2025/09/03

Accepted: 2025/12/04

Abstract

The Caucasus is a mosaic of races, languages, and religions. Shiite Islam has been one of the main religions in the region since the Safavid era. During the period of the Iranian Khanates (1747–1828), the state religion of eight out of the nine khanates that emerged following the death of Nader Shah, the Afsharid ruler, was Twelver Shiism. However, the structure of the Shiite ecclesiastical hierarchy -including *mujtahid*, *sheikh al-Islam*, *akhund*, *mollah*, *seyyed*, and *dervish*- has not yet been clearly defined. This article aims to address this central issue by illustrating the status and role of the Shi'a clergy in the Iranian Khanates in the south of the Caucasus. The topic will be explored through a descriptive approach. Accordingly, this text will first discuss the background of the religious administration of Twelver Shiism in the region. Then, in four sections-*mollahs'* education, their tasks, sources of revenue, and finally their status following the establishment of Russian sovereignty-it will outline the status and role of the Shi'a clergy in the south of the Caucasus.

Keyword: The Clergy, *Mollah*, Shiism, Khanate, The Caucasus, Iran.

Introduction

Studying the Islamic ecclesiastical hierarchy of the Caucasus has been a common pursuit among both domestic and foreign scholars, though their interests differ significantly from those of this text. "On the Religious Frontiers: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus" by Firouzeh Mostashari (2006) primarily discusses the developments of the Shi'a clergy after the 1870s; the status of the clergy during the time of the Iranian Khanates does not appear to play a principal role in her research. Javad Morshedloo's "P. Yermolov and His Rule in the Administration of the Russian Colonial Body in Transcaucasia" examines the influence of Yermolov's habits and discipline on the establishment of the Russian political authority, administrative framework, and economic measures in the region; however, the Shi'a clergy and related issues receive little attention in his work. Morshedloo's other study, "Russian Colonization and Shi'ite Islam: Russian Policy toward Shi'ite Muslims of Transcaucasia (1813–1850)", is considerably more focused on the Shi'a clergy than his earlier text. This article is enriched with valuable statistical data and offers an in-depth account of two prominent Shi'a clerics. Despite these strengths, the article falls

1. DOI: 10.22051/hii.2025.52212.3067

2. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. s.a.mazinani@atu.ac.ir
ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493

short to illustrate the Shi'a clergy as a distinct social class and exploring the multiple dimensions of its existence. Foreign authors tend to emphasize the influence of the clergy in the Caucasus implies first and foremost the Daghestani Sufis and their leadership in anti-Russian movements. The few researchers who have explored the clergy's role have employed approaches and topics largely distinct from those of the present article. Amiran Urushadze in *The Muslim Elite of the South Caucasus in the First Half to Mid-19th Century: Between the Tsar, Shah, and Sultan* (2024), focuses on Tsarist policies aimed at dividing the clergy and diminishing their social influence; however, a full-text version of this work is not available already. It appears that his study mainly addresses the early period of Tsarist sovereignty in the region and does not elaborate on the network of the Shiite ecclesiastical mechanism. Bayram Balci in *Between Sunnism and Shiism: Islam in Post-Soviet Azerbaijan* (2004) traces the establishment of Sunni Islam in the northern parts and Shiite Islam in the southern parts of the present-day territory of the Azerbaijan Republic from the emergence of Islam, evaluating its effects on the contemporary identity of the Azeri people. Similarly, Raoul Motika in *Islam in Post-Soviet Azerbaijan* (2001), offers brief commentary on the 19th century and Shiism under Tsarist rule, while focusing primarily on religious renewal in post-Soviet Azerbaijan.

Methodology

The central problem addressed in this article is to elucidate the institution of the Shiite clergy in its various aspects, including the education, duties, and income of the mullahs, as well as their participation under Tsarist suzerainty. To characterize this institution, the text employs a descriptive approach, with each of the aforementioned aspects examined in a separate section.

Discussion & Findings

More than half of the Muslim population in the southern Caucasus- particularly in Baku, Shirvan, Gharabagh, Erevan, and Nakhjavan- was consisted of Shiite communities. This demographic characteristic led to the emergence of an extensive Shiite ecclesiastical network in the region. The hierarchy of this ecclesiastical structure was established during the Safavid era and, from top to bottom, included the Sheikh al-Islam, Ghazi (judge), Imam-e Jomeh (head of Friday prayer), Pish-Namaz (leader of daily prayers), Motevalli (trustee), and Mo'azzin (the person who calls to prayer). In terms of scholarly rank, the clergy were classified as Mojtahid, Mullah, Akhund, Seyyed, and Darvish. During the period of the Iranian Khanates (1747-1828), individuals nominated to become clergy initially attended their local maktab and subsequently traveled to cities such as Ardabil, Rasht, Qom, Isfahan, and Kerman to receive more advanced instruction. Their ultimate destination was the holy cities of Iraq, where they could obtain the degree of Ijtihad. Upon returning home, these clergy were qualified to hold positions such as judge, teacher, secretary in the chancery, trustee of pilgrimage and funeral ceremonies, geomancer and amulet writer. Within the Khanate structure, two types of revenues were allocated to the Shiite clergy, whose numbers exceeded 700; including their families, their population did not fall below 3,000. On one hand, they were classified among the "ma'afi" classes and were therefore exempt from all taxes and dues. On the other hand, khans frequently granted the income of a village, farm, or garden to clergymen. Additionally, the revenues from waqfs (religious endowments) were generally supervised by the clergy. However, the Shiite clergy in the Caucasus did not possess the same social and political significance as their Iranian counterparts.

After the establishment of Russian domination, they gradually adapted to the new circumstances, and their activities became limited to two main roles: serving as instructors in maktabas or as judges in religious courts under Russian supervision.

Conclusion

The Shi'a clergy in the Iranian Khanates of the South Caucasus, although an integrated social stratum, unlike their counterparts in other regions of Iran were not significant contributors to the governing bodies of their local communities. There was no formidable network of Shi'a seminaries, endowments, or foundations throughout the Khanates. Given this environment, talented clergymen typically settled in major cities of central Iran or in the holy cities of Iraq. Local clergy in the Khanates primarily served as overseers of *Sharia* based on catechisms or as bureaucratic agents within the Khan's chancery. Consequently, on the eve of the Russian occupation of the region, the local Shi'a clergy—who had successfully maintained the inherited social order for centuries—almost unanimously conformed themselves with the new order established by the Russian *Kafirs* (the typical notion among the clergy to address the non-Muslim people).

References

- Aziznejad, Mohammad, & Jafarnia, Fatemeh. (2022). Ibrahim Khalil Khan Javanshir Karabaghi's relations with the Ottoman government. *Journal of the History of Islam and Iran*, 32(54), 83–112.
[DOI: 10.22051/hii.2022.39430.2625](https://doi.org/10.22051/hii.2022.39430.2625) [in Persian]
- Agayev, Teymur. (2007). Forty Persian documents from the Republic of Azerbaijan] (P. Zare Shahmarsi, Trans. Center for Documents and Diplomatic History. (Original work published 2007) [in Persian]
- Bakikhanov, Abbasqoli Agha. (1970). The Eden rose-garden (A. Alizadeh & Colleagues, Eds.). 'Elm. [in Persian]
- Balci, Bayram. (2004). Between Sunnism and Shiism: Islam in post-Soviet Azerbaijan. *Central Asian Survey*, 23(2), 205–217.
[DOI: 10.1080/02634930410001310544](https://doi.org/10.1080/02634930410001310544)[in Persian]
- Doulatabadi, Aziz. (1991). Persian poets in the Caucasus. Mahmoud Afshar Endowments. [in Persian]
- ĸodavardī, Mīrzā Aḥmad. (2004). *Aḵbār-nāmeḥ*. Ministry of Foreign Affairs. [in Persian]
- Mojtahedzadeh Qarabaghi, Mirza Sadra. (1994). *Rīyāz ul-‘Āṣeqīn* (Y. KhanMohammadi, Ed.). Āfarīneš. [in Persian]
- Morshedloo, Javad. (2012). The khanates of the Eastern Caucasus; Political structure and changes during the Russification period, [Unpublished doctoral dissertation]. University of Tehran. [in Persian]
- Morshedloo, Javad. (2014). Russian colonization and shi'ite Islam: Russian policy toward shi'ite Muslims of Transcaucasia (1813-1850). *Journal of History of Islam and Iran*, 6(26), 127–149.
[DOI: 20.1001.1.22286713.1394.7.26.6.3](https://doi.org/20.1001.1.22286713.1394.7.26.6.3)[in Persian]
- Morshedloo, Javad. (2019). A.P. Yermolov and His Administration of Russian Colonial Rule of Transcaucasia(1231/1816-1242/1827). *Journal of the History of Islam and Iran*, 29(42), 149–171.
<https://doi.org/10.22051/hii.2019.22314.1783>[in Persian]
- Molaei, Adel. (2020). The wise men of the Caucasus (Biographies of 825 scientific, spiritual and cultural figures of the Caucasus). *Dār ul-Ḥadīth*. [in Persian]

- Navab, Mir Mohsen. (1913). *Tazkerat ul-Navāb*. Orujof. [in Persian]
- Qaziha, Fatemeh. (1995). Documents on the process of implementing the Treaty of Turkmenchay (1829-1834 CE). National Archives of Iran. [in Persian]
- Qarābāqī, Mīrzā Yūsef. (2011). *Tarīk-e Sāfi* (H. Ahmadi, Ed.). Institute for the Study of Contemporary History. [in Persian]
- Rasuli. (2003). Qodsī-ye Bakueī. In H. Anousheh (Ed.), *Encyclopedia of Persian Literature* (Vol. 5, p. 437). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- Salehi, Nasrollah. (2009). Sultan Murad IV's campaign to Yerevan and Tabriz: causes and results. *Journal of the History of Islam and Iran*, 19(1), 77–106. DOI: [10.22051/hii.2014.732](https://doi.org/10.22051/hii.2014.732) [in Persian]
- Sultān, Mīrzā Hašem. (2000). *Zabūr-e Āl-e Dāvood* (A. H. Nava'i, Ed.). *Miras-e Maktub*. [in Persian]
- Tarbiat, Mohammad Ali. (1998). *Daneshmandan-e Azerbaijan* [Scholars of Azerbaijan] (G. R. Tabatabai Majd, Ed.). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- [Unknown Author]. (n.d.). the manner of the Russian in the Caucasus [Manuscript No. 16742-843. Library of the Majlis. [in Persian]
- Bournoutian, George A. (Ed.). (2012). *The 1823 Russian survey of the Karabagh province: A primary source on the demography and economy of Karabagh in the early 19th century*. Mazda Publishers.
- Bournoutian, George A. (Ed.). (2016a). *The 1820 Russian survey of the Shirvan province: A primary source on the demography and economy of an Iranian province prior to its annexation by Russia*. The E. J. W. Gibb Memorial Trust.
- Bournoutian, George A. (Ed.). (2016b). *The 1819 Russian survey of the Khanate of Sheki: A primary source on the demography and economy of an Iranian province prior to its annexation by Russia*. Mazda Publishers.
- Bournoutian, George A. (Ed.). (2016c). *The 1829-1832 Russian surveys of the Khanate of Nakhichevan (Nakhjavan): A primary source on the demography and economy of an Iranian province prior to its annexation by Russia*. Mazda Publishers.
- Bournoutian, George A. (1976). *Eastern Armenia on the eve of the Russian conquest: The Khanate of Erevan under the governorship of Hoseyn Qoli Khan Qajar 1807-1827* [Unpublished doctoral dissertation]. University of California.
- Gmelin, Samuel Gottlieb. (2007). *Travels through Northern Persia 1770-1774* (W. Floor, Annot.). Mage Publishers.
- Mostahari, Firouzeh. (2006). *On the religious frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*. I.B.Tauris.
- Motika, Raoul. (2001). Islam in Post-Soviet Azerbaijan. *Islam et politique dans le monde (ex-)communiste*, 111–124. <https://doi.org/10.4000/assr.18423>
- Papazyan, A. D. (1956). *Ukazy (XV—XVI vv.)* [Decrees (Firman) (15th–16th centuries)] (Vols. 1–2). Academy of Sciences of the Armenian SSR.
- Tsutsiev, Arthur. (2014). *Atlas of the ethno-political history of the Caucasus* (N. S. Favorov, Trans.). Yale University Press.
- Urushadze, Amiran. (2024). The Muslim elite of the South Caucasus in the first half–middle 19th century: Between the tsar, shah and sultan. *Istoriya*, 15(3). DOI: [10.18254/S207987840031018-8](https://doi.org/10.18254/S207987840031018-8)

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و پنجم، دوره جدید، شماره ۶۶، پیاپی ۱۵۶، تابستان ۱۴۰۴
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۱۶۲-۱۳۵

آموزش، وظایف و اقتصاد طبقه روحانیت شیعه در قفقاز در طول حاکمیت خان نشین های ایرانی (۱۱۶۰-۱۲۴۴ه.ق/ ۱۷۴۷-۱۸۲۸م.)^۱

سید علی مزینانی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

چکیده

قفقاز موزاییکی از نژادها، زبانها و ادیان است. اسلام شیعی، به ویژه از دوران صفویه به این سو، یکی از ادیان اصلی این منطقه به شمار می آید. از همین رو، در دوره خان نشین های ایرانی (۱۱۶۰-۱۲۴۴ه.ق/ ۱۷۴۷-۱۸۲۸م.)، مبنای عقیدتی هشت خان نشین از نه خان نشین تشکیل شده پس از مرگ نادرشاه افشار، اسلام شیعی دوازده امامی بود. با این حال، به شبکه متولیان اسلام شیعی (مجتهد، شیخ الاسلام، آخوند، ملا، سید، درویش) چندان پرداخته نشده است. مسئله اصلی این مقاله، ترسیم جایگاه و نقش روحانیت شیعه در خان نشین های ایرانی در جنوب قفقاز است. مقاله حاضر با اتکا بر رهیافتی تکوینی - تشریحی، به ترسیم ابعاد مختلف جایگاه و نقش روحانیت شیعی خواهد پرداخت. به این ترتیب، در مقاله حاضر، پس از صحبت از پیشینه تشکیلات دینی تشیع دوازده امامی در منطقه، در چهار گام - یعنی آموزش ملایان، وظایف ملایان، منابع درآمدی ملایان و نهایتاً وضعیت ملایان بعد از استقرار حاکمیت تزاری - جایگاه و نقش روحانیت شیعی در جنوب قفقاز به تصویر کشیده خواهد شد.

کلیدواژه ها: ایران، تشیع، خان نشین، روحانیت، قفقاز، ملا.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.52212.3067

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات فارسی و زبان های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
s.a.mazinani@atu.ac.ir

مقدمه

مطالعه درباره روحانیت در قفقاز میان محققان داخلی و خارجی مورد توجه بوده؛ اما با رویه‌ای به کلی متفاوت از آنچه در این نوشتار دنبال شده است. گزارش فیروزه مستشاری در مورد روحانیت شیعه در قفقاز در کتاب *مرز مذهبی؛ روسیه تزاری و اسلام و در قفقاز*، عمدتاً به پس از دهه ۱۸۷۰م. مربوط است و وضعیت این طبقه در دوره خان‌نشین‌های ایرانی مسئله اصلی او نبوده است (۲۰۰۶). جواد مرشدلو در «الکسی پتروویچ یرملوف و مدیریت استعمار تزاری در جنوب قفقاز» تأثیر منش و رویه شخصی ژنرال یرملوف را در شکل‌گیری اقتدار سیاسی، حاکمیت اداری و تدابیر اقتصادی روسیه در منطقه مورد بررسی قرار داده؛ اما مسئله روحانیت شیعه برای او در مرکز توجه قرار نداشته است (۱۳۹۸). دیگر مقاله مرشدلو، یعنی «استعمار روسی و اسلام شیعی: سیاست روسیه تزاری در قبال شیعیان در نخستین سال‌های اشغال قفقاز (۱۸۵۰-۱۸۱۳م.)» (۱۳۹۳) به مراتب با موضوع روحانیت شیعه مرتبط‌تر است. این مقاله پر از اطلاعات آماری گران‌بها است و روی سرنوشت دو روحانی شیعه نیز تمرکز دارد. با این حال، پرداختن به روحانیت شیعه به عنوان یک طبقه و ابعاد مختلف حیات آن‌ها مسئله اصلی نویسنده نبوده است. از سوی دیگر، در میان محققان خارجی نیز نقش روحانیت در قفقاز، بیشتر در معنای صوفیان داغستانی و نقش آن‌ها در رهبری جنبش‌های ضد روسی خلاصه شده است. آن دسته محدود از پژوهشگران که به نقش روحانیت شیعی توجه داشته‌اند، موضوعات و مسیرهای پژوهشی آن‌ها متفاوت از مقاله حاضر بوده است. امیران اروش‌زاده در «نخبگان مسلمان جنوب قفقاز در اوایل و نیمه قرن نوزدهم؛ میان تزار، سلطان و شاه» (۲۰۲۴) به سیاست‌های تزاری برای تفرقه انداختن میان روحانیت و خنثی کردن توان اثرگذاری آن‌ها پرداخته است؛ اما دسترسی به نسخه کامل نوشته وی برای نویسنده این مقاله ممکن نشد. هر چند موضوع او، هم مربوط به آغاز سلطه تزاری است و هم به نظر نمی‌رسد به ترسیم شبکه روحانیت شیعی در قفقاز جنوبی دست زده باشد. بایرام بالچی در مقاله «میان تسنن و تشیع؛ اسلام در آذربایجان پسا شوروی» (۲۰۰۴) روند مسلط شدن مکتب تسنن بر شمال و مکتب تشیع بر جنوب سرزمین امروزی جمهوری آذربایجان را از آغاز اسلام بررسی می‌کند و قصد دارد تأثیر آن بر هویت امروزی مردم آذربایجان را ترسیم نماید. رائل موتیکا نیز در *اسلام در آذربایجان پسا شوروی* (۲۰۰۱) فقط اشاره‌ای کوتاه به قرن نوزدهم و تشیع تحت سلطه روسیه تزاری دارد؛ در حالی که تمرکز اصلی وی بر احیای گرایش‌های دینی در آذربایجان پس از سقوط حکومت شوروی است. از این رو، می‌توان گفت برای اولین بار است که در این نوشته به

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء^(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۴۱

آموزش، وظایف، درآمد ملایان و همچنین نقش آن‌ها پس از سلطه حکومت تزاری در قالب چهار گفتار جداگانه پرداخته خواهد شد.

۱. تشکیلات مذهبی در قفقاز تا قبل از سقوط صفویه

پادشاهان صفوی، هر چند از سال ۹۰۸ ه.ق/۱۵۰۲ م. مورد مراجعه رعایای ساکن در جنوب قفقاز بودند (پاپازیان، ۱۹۵۶: ۲۴۷/۱-۲۵۵) باین‌حال، استقرار واقعی اقتدار آن‌ها در منطقه تا دهه ۹۷۰ ه.ق/۱۵۶۰ م. به طول انجامید. از یک سو میان سال‌های ۹۰۷ تا ۹۴۵ ه.ق. هنوز بازماندگان شروانشاهان (ابراهیم شیخ شاه (حک. ۹۰۷-۹۲۹ ه.ق.))، پسرش سلطان خلیل ثانی (۹۲۹-۹۴۲ ه.ق.) و شاهرخ بن سلطان فرخ بن شیخ شاه (تا ۹۴۵ ه.ق.) با امید به پشتیبانی سلاطین اهل سنت عثمانی به حکومت خود ادامه می‌دادند (نک: صالحی، ۱۳۸۸). ازسوی دیگر، در فاصله سال‌های ۹۴۵ تا ۹۸۶ ه.ق. قدرت واقعی در منطقه در اختیار طوایف قزلباش استاجلو و روملو بود که ماهیت ایلپاتی روابط آن‌ها، خود مانعی در برابر استقرار پادشاهی و دیوان‌سالاری حکومت جدید بود (مرشدلو، ۱۳۹۱: ۲۱). اولین نشانه‌های استقرار حکومت صفوی در این منطقه را می‌توان در سال ۹۵۷ ه.ق. ردیابی کرد؛ یعنی زمانی که شاه‌تهماسب با صدور فرمانی خطاب به عبدالله خان استاجلو، بیگلربیگی شروان، اعلام کرد که عبدالرزاق مشهور به میرسلطان را به منصب صدر در منطقه شروان منصوب می‌کند تا وی در «هدایت و ارشاد عموم مردم مملکت مذکور کوشیده، [ایشان را] بشارع قویم مذهب جعفری و مسلک مستقیم ائمه اثنی‌عشری علیهم‌الصلوة و السلام دلالت نماید» و در تکمیل این فرمان افزود که صدارت منطقه شکی نیز با نامبرده است و درویش محمد خان، حاکم شکی، بایستی به همراه عبدالله خان استاجلو در پیشبرد کار صدر، نهایت کوشش را به عمل آورد (موسوی، سند ۱، ۱۳۸۶: ۵۹). از اینجا به بعد، ابزارهای حاکمیتی صفویان در منطقه به شکلی مداوم افزایش یافت. در دهه‌های ۹۷۰ تا ۱۰۱۰ ه.ق، رسیدگی به اعتراض درباره غصب اراضی در چخورسعد به مقام قاضی عسگر (پاپازیان، ۱۹۵۶: سند ۱۹، ۲۸۰/۱-۲۸۱) و در قره‌باغ به مقام صدر (همان، سند ۱۷، ۱/۲۷۶) ارجاع داده می‌شد. با آغاز قرن یازدهم ه.ق/ هفدهم م. دیگر حکومت صفوی در قالب سه بیگلربیگی شیروان، چخورسعد و ایروان و یک والی‌نشین گرجستان حاکمیت خود را بر منطقه تثبیت کرده بود.

تشکیلات دینی حاکمیت صفوی در منطقه، به نظر دارای دو سطح بوده است. یکی، سطح رسمی و فقهی که با انتصاب عبدالرزاق میرسلطان به مقام صدر در منطقه شروان رسماً کار

خود را آغاز کرد. نهاد یا مقام صدر با ورود به قرن سیزدهم، به نظر می‌رسد جای خود را به نهاد شیخ‌الاسلام داده باشد. در اسناد، به وجود شیخ‌الاسلام برای ایروان (همان، سند ۳۵، ۵۳۹/۲-۵۴۲)، قره‌باغ (همان، سند ۱۵، ۴۹۵/۲) و گنجه (موسوی، سند ۲۰، ۱۳۸۶: ۱۲۱-۱۲۳) اشاره شده است. بدیهی است که شیخ‌الاسلام، به‌عنوان سرکرده تشکیلات مذهب رسمی، سلسله‌ای از ائمه جمعه، پیش‌نمازها، متولیان موقوفات و مؤذنین را زیر نظر داشته است. سطح دیگر تشکیلات دینی صفویان در منطقه را باید طریقتی و ارشادی دانست. در اسناد، از زمان شاه‌عباس اول، تأکید بر رعایت جانب صوفیان هوادار طریقت صفویه از سوی کارداران و دیوانیان مشاهده می‌شود (موسوی، سند ۱۴، ۱۳۸۶: ۹۳). در زمان شاه سلیمان نیز تقویت نهاد خلافت طریقت صفوی در میان جمعیت‌های عشایری نوار شمالی رود ارس بسیار پررنگ است. شاه سلطان حسین، به‌عنوان مرشد کامل طریقت، در تأیید شجره‌های صادر شده توسط پدرش، خلفای خود را به‌ویژه در میان عشایر منطقه شیروان منصوب و مأمور می‌کرد تا مردم را به ۲۴ عمل خیر^۱ دعوت و از ۵۶ عمل شر^۲ منع کنند (موسوی، ۱۳۸۶: ۱۱۳-۱۲۳). این موضوع که در چنین وضعیتی تا چه حد وظایف شیخ‌الاسلام و خلیفه با هم تداخل داشته است شایسته یک مطالعه جداگانه است.

۲. تشکیلات مذهبی در دوران خان‌نشین‌های ایرانی

پس از سقوط اصفهان، تأثیر رقابت صفویه و عثمانی در قفقاز را می‌شد در حوزه مذهب نیز

۱. «ولایت اهل‌بیت کرام علیهم‌التحیه و الاکرام و جمیع مفروضات و مستنونات عبادات و طهور و اغتسال و اقامت صلوات خمس، ادا زکوات و خمس و صوم شهر رمضان و حج بیت‌الله‌الحرام و عمره و زیارت مدینه طیبه حضرت خیرالانام علیه و آله الصلوه و السلام و ایثا حق یوم الصلوه و ماعون و حق معلوم للسائل و المحروم و اصطناع معروف و اطعام طعام و قرض حسن و صلح ارحام و عدل و احسان و توفیه مکیال و میزان و بر والدین و دوام اذکار و قیام لیل و صیام نهار و مکارم اخلاق و محاسن اطوار و سایر طاعات»

۲. «از محرّمات افعال و منہیات اقوال و شرک بالله و انکار ما انزل الله و حق آل رسول الله و قتل ناحق و اکل میتہ و دم و لحم خنزیر و سایر ما فی الایہ الشریفہ و مال ایتم و قذف محضات و شرب خمور و مسکرات، ارتکاب سرقه و میسر و لواطه و زنا و ربا و ریا و اقسام حرام و یاس من روح الله و امن لمکرالله و سحر و عقوق و یمن و غموس و نقص عهد و خلف و عد و منع زکوه و ماعون و ترک صلوه و ما فرض الله و نکاح امهات و سایر من فی الایہ المقدسه و رویت عورات اجنبیه و کتمان شهادت و شهادت زور و تصرف مال غیر . کذب مطلق و کذب علی الله و علی حجج الله و غیبت و بهتان و تکذیب و انبیا و جحود اوصیا علیهم الصلوات و التحایا و رکوب فواحش ما ظہر منها و ما بطن و تطغیف کیل و حیف وصیت و خدعه و خیانت و لهو و لغو و تزمیر و مزامیر و معازف و فحشا و منکر و بغی و انتهاک معاصی و اصرار صغایر و سایر مایکون‌ها من هذا القبیل منع و زجر نماید»

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۴۳

به خوبی مشاهده کرد. حاصل این رقابت، موزائیکی مذهبی از ترکیب شیعیان و اهل سنت بود که عباس قلی آقا باکوئی به خوبی آن را ترسیم می کند «مملکت باکو بالتمام و در بند غالباً و نصفی از شیروان و همه سالیان و قسمی از شکی و قبه شیعه مذهب بوده نصف شیروان و اکثری شکی و قبه و قسم قلیلی از در بند و تمام طبرسران و کوره و ناحیه سموره سوایی مسکنجه و همه داغستان سنی اند و این مذهب نیز در اینجا دو شعبه است یکی حنفی و دیگری شافعی که در قبه و شکی و شیروان مخلوط بوده ناحیه سموریه و کوره طبرسران و قسم سنی در بند مثل تمامی داغستان شافعی اند» (باکوئی، ۱۹۷۰: ۲۰).

در قبه خاندان حسین بیگ قبه ای که خود اصالتی قیتاق داشت و از اشراف اوسمی داغستان بود، با حضور در اصفهان در زمان شاه سلیمان، توانست به دربار راه یابد و ضمن پذیرش تشیع، فرمان حکومت قبه را از پادشاه صفوی دریافت کند (باکیخانف، ۱۹۷۰: ۱۲۴-۱۲۵). با این حال، تشیع در قبه محدود به خاندان حاکم و اشراف این منطقه بود و عموم مردم، به همراه تمام قبایل کوهستان نشین لزگی، همگی پیرو تسنن شافعی بودند. همین امر باعث می شد خان باوجود شیعه بودن، نهایت رواداری را نسبت به اهل سنت نشان دهد (Gmelin, 2007:20-21). علمای اهل سنت در این منطقه آن قدر ریشه دار بودند که نادرشاه، برای پیشبرد طرح خود - که همان واداشتن تشیع و تسنن جهت به رسمیت شناسی متقابل بود - یکی از علمای شیعه به نام میرزا سید محمد، نوه دختری شاه سلیمان صفوی، را برای مناظره با اهل سنت به قبه فراخواند (میرزا هاشم سلطان، ۱۳۷۹: ۸۳-۹۰). از علمای بزرگ اهل سنت قبه نیز، حاج محمد چلبی علیچی قلہانی صاحب تدوین *العلیچی* با علمای شیعه باکو در کار مقابله و مقایسه دو مذهب بود (باکیخانف، ۱۹۷۰: ۲۱۳).

در قره باغ نیز، به عنوان کانون قطعی مذهب تشیع، حضور و رفت و آمد اهل سنت قابل توجه است. میرزا ولی ودادی، از میرزایان و ادبای دستگاه ابراهیم خان جوانشیر، اهل سنت بود. وی از سوی خان به عنوان سفیر به دربار فتحعلی شاه فرستاده شد (نواب، ۱۹۱۳: ۱۷-۱۸). خلیل افندی، در ظاهر به عنوان روحانی، اما در واقع به عنوان مخبر سیاسی، نیز از سوی دولت عثمانی مأمور شد تا از همه خان نشین ها، از جمله خان نشین قره باغ بازدید کرده و گزارش تهیه کند (عزیزنژاد و جعفرنیا، ۱۴۰۱: ۸۸). همچنین در فهرست افراد معاف از مالیات خان نشین قره باغ می توان چهار افندی را نیز مشاهده کرد که مشخصاً پیشوایان مذهبی اهل سنت بودند (Bournoutian, 2012).

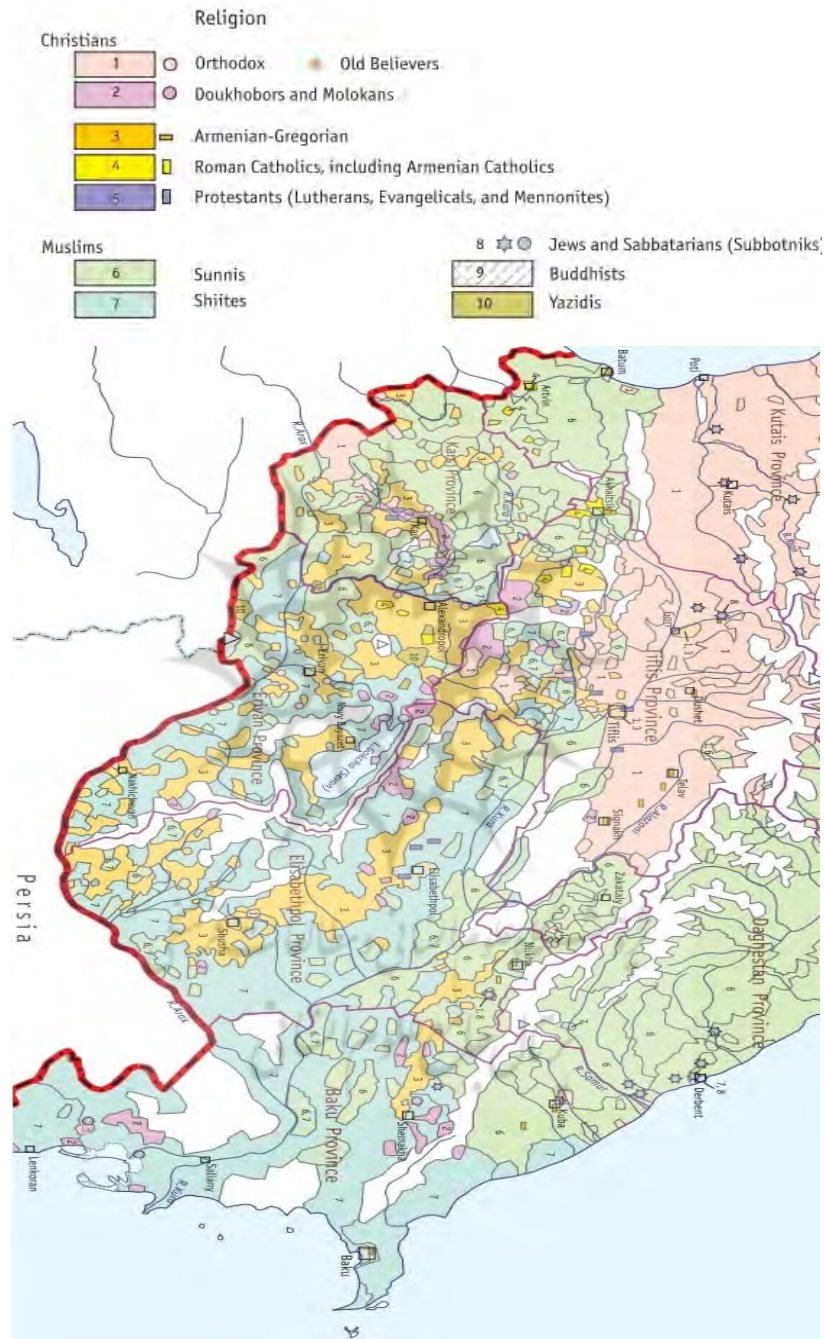
در خان نشین باکو، اکثریت مطلق با شیعیان بود. اینجا روحانیت شیعه هم مناصب آموزشی

را در اختیار داشت و هم در کار ترجمه و تدوین کتب فقهی شیعی بود. به‌عنوان نمونه‌ای برجسته، ملامحمد بن ملا نجفعلی باکویی، هم معلم میرزا محمدخان ثانی، از آخرین خوانین باکو، بود و هم کتاب کَشکول شیخ بهایی را به اشاره فتحعلی‌خان قبه‌ای از عربی به فارسی ترجمه کرد (باکیخانوف، ۱۹۷۰: ۲۱۳). میرزا محمدخان ثانی، خان باکو و پدر عباس‌قلی‌آقا باکویی (قدسی) نیز خود یک عالم شیعی به شمار می‌آمد (رسولی، ۱۳۸۲: ۴۳۷).

در خان‌نشین تالش، خاندان حاکم شیعه بود و کار آموزش طبقه اشراف نیز بر عهده ملایان شیعه قرار داشت. درعین‌حال، حضور اهل سنت در خان‌نشین، خدمت‌کردن عناصر اهل سنت در تشکیلات خان و درگیر شدن خدمه شیعه و سنی، امری کاملاً رایج بود (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۰۱-۱۰۳). حوزه علمیه لنکران نیز به‌عنوان یکی از مراکز کلیدی فقه شیعی در قفقاز در این خان‌نشین واقع بود (خداوردی، ۱۳۸۳: ۲۳۳) و بی‌دلیل نیست که در یکی از گزارش‌های روسی شمار روحانیون شیعه این خان‌نشین ۱۱۰۳ نفر ذکر شده است (مرشدلو، ۱۳۹۳: ۱۳۳). در خان‌نشین شیروان نیز، خانواده حکومتگر شیعه است؛ اما سطح خان‌نشین را موزائیکی از جمعیت‌های شیعی و سنی تشکیل می‌دهد. به‌غیراز سالیان که اکثریت مطلق آن با شیعیان بود (باکیخانوف، ۱۹۷۰: ۲۰)، این موزائیک آن‌قدر پیچیده بود که در مسافت میان لنکران و شماخی، مسافر نمی‌توانست حدس بزند که روستا یا اقامتگاه عشایری بعدی شیعه است یا سنی. مسافر شیعه نباید بی‌محابا در مورد شخصیت‌های اهل سنت اظهار نظر می‌کرد و یا به اقامه نماز مشغول می‌شد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۲۰۹ و ۲۱۲-۲۱۵).

طبق بررسی سال ۱۸۳۰م. / ۱۲۴۵ه.ق جمعیت مسلمانان جنوب قفقاز برابر با ۳۲۵۲۰۱ نفر بود که ۱۷۷۷۳۶ تن از آن‌ها شیعه و ۱۲۰۶۷۴ تن از آن‌ها اهل سنت بودند. از مجموع ۲۸۵۹ روحانی مسلمان نیز ۱۵۴۰ تن اهل سنت و ۱۳۱۲ تن شیعه بودند (مرشدلو، ۱۳۹۳: ۱۳۲). بعدتر، با مهاجرت شمار زیادی از اهل سنت به قلمرو عثمانی، تناسب جمعیتی باز هم به نفع شیعیان افزایش یافت. نقشه صفحه بعد، راهنمایی خوبی برای آن چیزی است که آن را «موزائیک ادیان و مذاهب در جنوب قفقاز» می‌خوانیم. این نقشه، ترکیب مذهبی را در دهه ۱۸۸۰م. یعنی ۵۰ سال پس از تکمیل سلطه روسیه بر منطقه، ترسیم می‌کند. یک جمع‌بندی ساده در آمار مناطق باکو، یلیزوت‌پل (گنجه)، قبه، ایروان، تفلیس، کوتائسی گویای آن است که در این مناطق سابقاً تحت حاکمیت ایران جمعیت اهل سنت بر ۷۲۱۹۰۰ نفر و جمعیت شیعیان بر ۸۲۲۳۰۰ نفر بالغ می‌شود (Tsutsiev, 2014:53). اینجا، جابه‌جایی‌های جمعیتی که در این برهه پنجاه‌ساله حکومت روسیه تزاری، در درجه اول به نفع ارامنه و گرجی‌ها و در درجه بعد به نفع اهل سنت، انجام شد، لحاظ نشده است.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۴۵

نقشه تنوع مذهبی قفقاز جنوبی

Table 19.1
Population Distribution by Religion, 1886-1890 (in thousands) p. 53

	Christians					Muslims			
	Orthodox	Sectarians	Armenian-Gregorians	Lutherans/Mennonites	Roman Catholics/Armenian Catholics	Sunnis	Shiites	Jews	Yazidis
Kuban Province (Kubanskaya Oblast)	1,252.6	16.2	11.4	7.8 / 1.1	6.4 / —	107.5	—	5.6	—
Terek Province (Terskaya Oblast)	382.7	32.8	17.5	8.3 / —	2.2 / —	446.5	—	7.1	—
Stavropol Province (Stavropolskaya Oblast)	620.8	7.0	4.7	5.4 / —	0.8 / —	43.8	—	1.2	—
Black Sea District (Chernomorsky Okrug)	14.3	—	1.0	0.5 / —	1.0 / —	1.4	—	—	—
Tiflis Province (Tiflisskaya Gubernia)	495.8	12.2	179.8	5.1 / —	4.8 / 16.2	68.1	19.5	7.6	—
Kutais Province (Kutaiskaya Gubernia)	797.5	—	7.6	1.0 / —	0.7 / 8.9	96.9	1.3	7.1	—
Elisabethpol Province (Yelisavetpolskaya Gubernia)	1.6	6.6	264.8	1.9 / —	— / —	183.7	264.5	1.8	—
Zakataly District (Zakatal'sky Okrug)	5.4	—	0.7	—	—	93.9	—	—	—
Baku Province (Bakinskaya Gubernia)	24.2	18.2	55.1	—	1.1 / —	235.7	290.5	1.9	—
Erivan Province (Erivanskaya Gubernia)	3.1	3.0	369.6	— / —	0.3 / 5.7	30.0	246.5	—	11.3
Daghestan Province (Dagestanskaya Oblast)	5.6	—	1.1	—	0.2 / —	568.3	9.0	2.0	—
Kars Province (Karskaya Oblast)	24.9	10.0	36.0	— / 0.8	0.5 / —	79.3	11.9	—	2.0

۱-۲. آموزش ملایان

برای جمعیت‌های شیعه در شیروان، قره‌باغ و ایروان چرخه کسب دانش از مدارس محلی آغاز می‌شد، به شهرهای بزرگ ایران امتداد می‌یافت و به عتبات در عراق ختم می‌شد. در مکاتب محلی، آموزش با کتبی مانند ترسل، جامع عباسی (خداوردی، ۱۳۸۳: ۲۱۳) و کشکول شیخ بهایی صورت می‌گرفت که برگردان از عربی به فارسی آن توسط ملامحمد بن ملا نجفعلی باکویی و به اشاره فتحعلی خان قبه‌ای انجام شد (باکیخانف، ۱۹۷۰: ۳۰). برای کسب سطوح بالاتر دانش، به شهرهای این سوی ارس مراجعه می‌شد. اردبیل یکی از اولین و در دسترس‌ترین مقاصد بود. میرزا احمد بن میرزا خداوردی، صاحب/خبرنامه (تاریخ تالشان)، توسط پدرش برای تحصیل به مدرسه ملا ابراهیم اردبیل فرستاده شد. وی به تدبیر پدر، هم‌زمان در دفترخانه شاهی اردبیل هم مشغول به کارآموزی شد تا سیاق و اصول دیوانی را فراگیرد (خداوردی،

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۴۷

۱۳۸۳: ۱۶۸-۱۶۹). عبدالکریم لنکرانی، از علمای بزرگ سالیان، پس از گذراندن مکتب‌خانه برای ادامه تحصیلات خود به اردبیل آمد و سپس برای کسب درجه اجتهاد از آنجا به نجف عزیمت کرد (مولایی، ۱۳۹۹: ۳۴۳).

پس از اردبیل، رشت نیز از مدارسی برخوردار بود که مورد توجه دانش‌اندوزان اهالی شیروان و اران قرار داشت. میرزا احمد بن میرزا خداوردی، بخشی از دوران تحصیل خود را در این شهر گذراند (خداوردی، ۱۳۸۳: ۳۴). از سوی دیگر، شهر قم از مراکز جذب محصلان آن سوی ارس بود. اغورلو خان بن محمدقلی خان، در مدت انجام وظیفه داروگی در شهر قم، نزد مولانا عبدالرزاق تحصیل علم می‌کرد و پس از مرگ عموی خود، مرتضی‌قلی خان (۱۰۷۴ ه.ق/ ۱۶۶۳ م.)، به مقام بیگلربیگی قره‌باغ منصوب شد و به دیار خود بازگشت (تربیت، ۱۳۷۷: ۲۶۳).

طبیعتاً، اصفهان به‌عنوان پایتخت، از بیشترین ظرفیت علمی در سراسر قلمرو ایران برخوردار بود و جذاب‌ترین گزینه برای محصلان قفقازی به شمار می‌آمد. میرزا محمدحسن شیروانی، معروف به میرزا ملای شروانی، در اصفهان شاگردی آقا حسین خوانساری و ملا محمدتقی مجلسی را به جا آورد و پس از آن به نجف عزیمت کرد. در بازگشت به اصفهان، از طرف شاه، منزلی برای او در محله احمدآباد خریداری شد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۰: ۱۵۶-۱۵۷). همین روند در دوره قاجار نیز ادامه داشت. میرزا ابوالقاسم ایروانی برای کسب علوم عقلی به اصفهان آمد و برای تحصیل علوم نقلی به عتبات رفت. او در تبریز عهد عباس میرزا به‌عنوان فقیه، عارف و طبیب نامبردار بود (مولایی، ۱۳۹۹: ۶۵). میرزا ابوالقاسم قاضی، فرزند میرزا علی قاضی، به‌عنوان یکی از فقهای برجسته قره‌باغ، در اصفهان نزد ملا احمد نراقی شاگردی کرد و سپس به عتبات رفته، به درجه اجتهاد رسید. او در بازگشت از عتبات، در شوشی به‌عنوان قاضی شرع خدمت می‌کرد (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۳۸۵). میرزا احمد بن میرزا خداوردی، پس از تحصیل مقدمات در اردبیل و رشت، عالی‌ترین سطح تحصیلات حوزوی خود را به مدت هفت سال در اصفهان سپری کرد و از آنجا به تالش بازگشت (خداوردی، ۱۳۸۳: ۳۵).

آن‌سوتر از اصفهان، کرمان نیز به‌عنوان یکی از مراکز فقه شیعی مطرح بود. میرزا جلال بن میرزا علی‌اکبر، از علمای شهر شوشی، برای تحصیل علم به کرمان رفت و نزد حاجی محمدخان بن ظهیرالدوله ابراهیم - عالم بزرگ شیخیه و یکی از اولین ردیه نویسان بر محمدعلی باب - فقه شیعه و حواشی آن را فراگرفت (نواب، ۱۹۱۳: ۱۸۵). [ملا تنگه‌رودی؟]، مرجع تقلید شیعیان تفلیس و حومه آن، به حکم ژنرال یرملوف، از محمدبن

حاجی حیدر کرمانی مأذون بود که مردم را در امور فقهی به تقلید از آقا سید علی طباطبائی فرابخواند (مرشدلو، ۱۳۹۳: ۱۳۵)؛ البته بر ما دانسته نیست که تنگه‌رودی در کرمان به محضر روحانی مورد اشاره رفته یا در عتبات.

برای برخی از دانش‌اندوزان قفقازی نیز مراجعه به مراکز فوق ذکر نشده است. آن‌ها مستقیماً به عتبات عزیمت کرده و در آنجا مشغول کسب دانش می‌شدند. عبدالرحیم بن ملا محمدباقر مشهور به علیل قره‌باغی، مقدمات فقه را نزد پدر خود در شوشی آموخت و برای تکمیل دانش به عتبات سفر کرد و در آنجا از محضر شیخ احمد بحرینی استفاده کرد. وی پس از کسب درجه اجتهاد به شوشی بازگشت (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۱۲۴-۱۲۵). میرزا حق‌وردی بن میرزاعلی قاضی نیز برای کسب علم مستقیماً به عتبات رفت. او در آنجا به‌کلی وارد وادی عرفان شد، به شکلی که دنیا و مافیها را ترک گفت و تا آخر عمر ساکن عتبات باقی ماند (نواب، ۱۹۱۳: ۷۱).

بازگشت بیشتر این چهره‌های علمی - فقهی به زادگاه خود، موجب تداوم سنت فقهی شیعی در مراکز شیعه‌نشین قفقاز می‌شد. لنکران دارای یک حوزه علمیه معتبر بود؛ ملا جعفرقلی بن میرزا خداوردی، برادر میرزا احمد بن میرزا خداوردی که در مدرسه ملا ابراهیم اردبیل طلبگی کرده بود، در حوزه علمیه لنکران مشغول تدریس شد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۷۴). عبدالکریم لنکرانی، پس از کسب درجه اجتهاد، در زادگاه خود ماساللی سالیان، یک مدرسه علمیه تأسیس کرد (مولایی، ۱۳۹۹: ۳۴۳). تجمع میرزا ابوالقاسم قاضی، میرزا جلال بن میرزا علی‌اکبر و عبدالرحیم علیل قره‌باغی در شهر شوشی، آن هم تقریباً در یک‌زمان، آن شهر را به مرکز سنت و دانش شیعی تبدیل کرده بود. برای شهر گنجه - که پس از بازپس‌گیری شهر از عثمانی‌ها، ساختمان جدید آن به دست شاه‌عباس اول ساخته شده بود - وجود یک مدرسه علمیه معتبر توسط حاج سیاح در سیاحت‌نامه معروف وی ذکر شده است (دولت‌آبادی، ۱۳۷۰: ۲۲۱).

۲-۲. وظایف ملایان

تشکیلات روحانیت شیعی هم ارتباط محکمی با دستگاه خوانین داشت و هم مستقل از آن عمل می‌کرد. از جهت سلسله‌مراتب، در هر خان‌نشین همانند دوران صفوی، شیخ‌الاسلام در بالاترین رده قرار داشت که این جایگاه، طبیعتاً، توسط یک مجتهد اداره می‌شد. در مرتبه‌های بعدی قاضی، امام‌جمعه، پیش‌نمازها، متولیان و موزنین همگی جایگاه‌هایی بودند که توسط ملا، آخوند و یا سید پر می‌شدند (Mostashari, 2006: 88; Bournoutian, 2016c: 50).

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۴۹

123-124: Bournoutian, 1976). در خان‌نشین نخجوان، پس از کنار گذاشته شدن خوانین کنگرلو توسط سلسله قاجار (۱۲۲۰ه.ق/۱۸۰۶م)، شیخ‌الاسلام توسط عباس میرزا، ولیعهد، تعیین می‌شد. هر محال مهم نیز یک مجتهد داشت که تعیین قاضی و پیش‌نماز توسط او صورت می‌گرفت (Bournoutian, 2016c:50).

از آنجایی که روحانیون مرجع اصلی دانش (توان تعلیم‌دادن) و سواد (توان صرف خواندن و نوشتن) به شمار می‌آمدند، منطقاً برای همه موقعیت‌های شغلی مرتبط هم آن‌ها در اولویت بودند. دادگاه‌ها یا محاکم در خان‌نشین‌ها بر دو گونه محاکم عرف و محاکم شرع بودند و مردم می‌توانستند انتخاب کنند که به کدام یک از این دو مراجعه نمایند. این انتخاب معمولاً مبتنی بر این بود که طرف قوی‌تر دعوا در کدام محکمه جای پا و روابط محکم‌تری داشت (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۷۵). در دادگاه‌های عرف خان‌نشینان خود را به‌عنوان قاضی منصوب می‌کرد. در خان‌نشین نخجوان، موارد مهم‌تر را خود خان به قضاوت می‌نشست و در موارد بسیار حساس و پیچیده از شیخ‌الاسلام حکم می‌گرفت (Bournoutian, 2016c:45). در کنار وظیفه قضاوت بر اساس قانون شرع، محکمه‌های شرعی یکی از مراکز اسناد رسمی هم به شمار می‌آمدند. برای نمونه، در خان‌نشین شروان، اسناد مهم مانند تعلیق‌های معافی که خان برای افراد صادر می‌کرد، به‌عنوان شاهد نسخه‌ای هم در محکمه شرعی نگهداری می‌شد (Bournoutian, 2016a:154).

نظام آموزش نیز به‌طور کلی در اختیار روحانیت بود. آموزش فرزندان رعایا در مکتب‌خانه‌ها صورت می‌گرفت و آموزش فرزندان اشراف به شکل استخدام ملای سرخانه بود. طبیعتاً شرایط اشراف‌زادگان با رعایا از این جهت کاملاً متفاوت بوده است. میرزا احمد بن میرزا خداوردی به‌خوبی ترسیم می‌کند که وقتی آموزگارش، ملا قدیمعلی دریغی، خواسته او را برای سر به هوایی و فرار از جلسات درس تنبیه کند او نیز به دو نوکر سنی خود دستور داده تا ملای شیعی را مفصلاً کتک بزنند. این اهانت توسط میرزا خداوردی، میرزای ارشد دستگاه میرحسن خان تالش، با ارسال مجمعه‌ای محتوی یک‌دست خلعت و شش تومان پول بازخرید شد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۰۱-۱۰۳). همان‌طور که پیش‌تر نیز اشاره شد، وظیفه تدریس به میرزا محمدخان ثانی، از آخرین خوانین باکو، بر عهده فقیه برجسته، ملا محمد بن ملا نجفعلی باکویی بود (باکیخانف، ۱۹۷۰: ۲۱۳).

افرادی که مدرسه علمیه را تکمیل می‌کردند، بالقوه امکان پیوستن به طبقه میرزایان را نیز داشتند (Bournoutian, 2016c:50). برای میرزا شدن، به سواد خواندن و نوشتن و مقداری علم

حساب نیاز بود که در همه مدارس علمیه تدریس می‌شد. تنها مهارت مضاعف، دانستن خط سیاق بود که ملای داوطلب برای خدمت به‌عنوان میرزا، می‌توانست آن را در دیوان‌خانه‌ها به‌عنوان کارآموز فرا بگیرد. البته پرداختن به شغل میرزایی پس از تکمیل تحصیلات حوزوی، نوعی انحراف از صراط مستقیم دانسته می‌شد؛ چرا که خدمات و درآمد دستگاه خوانین، از نظر روحانیت شبه‌ناک به شمار می‌آمد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۳۵). ملا پناه واقف، میرزای ارشد دستگاه ابراهیم‌خان جوانشیر، شاید برجسته‌ترین مثال برای یک «ملا» باشد که در عالی‌ترین مقام میرزایی نیز منصوب شد. میرزا احمد بن میرزا خداوردی در دستگاه میر عباس بیگ تالش، دیگر مثال برجسته است؛ او در رشت، اردبیل و اصفهان تحصیلات حوزوی خود را تا حد عالی تکمیل کرد. وی هنگام تحصیل در مدرسه ملا ابراهیم اردبیل از سمت پدرش در دیوان شاهی اردبیل به کارآموزی گذاشته شد تا خط سیاق و دیگر فنون دیوان‌داری را نیز بیاموزد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۶۸-۱۶۹).

جایگاه زیارت و عزاداری در میان مردم شیعه قفقاز، بستر اجتماعی و اقتصادی دیگری را برای روحانیت شیعه فراهم می‌کرد. برگزاری مناسک عزاداری و عزیمت به زیارت ائمه، قطعاً به متولیان نیاز داشت که روحانیان برای احراز این موقعیت طبیعتاً از اولویت برخوردار بوده‌اند. پیمایش روس‌ها در منطقه در دهه ۱۲۳۰ه.ق/۱۸۲۰م. به ترسیم گستره این مقوله کمک می‌کند؛ در این زمان، در محله تبریزی شهر شوشی از ۱۶۲ خانواده ۱۰ خانواده کربلایی داشتند. در حومه شوشی نیز جمعاً ۴۱ خانواده کربلایی سکونت داشتند (Bournoutian, 2012:35-49). در خان‌نشین نخجوان نیز ۲۱۲ خانواده دارای کربلایی بودند (Bournoutian, 2016c:52). در خان‌نشین تالش، هیئت‌ها رسم داشتند؛ طی دهه محرم، ابتدا در حضور شخص خان تجمع می‌کردند و سپس با عزیمت به مساجد اختصاصی خود، مراسم عزاداری را ادامه می‌دادند (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۰۴). مهر و تربت امام حسین نزد اشراف معیاری برای صحت سوگند و عهد به شمار می‌آمد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۸۹-۱۹۱). در برخی صحنه‌های زدوخورد میرحسن خان تالش با نیروهای روسیه، نیز استفاده از تمثیل‌های کربلا برای کشته‌شدگان شیعه به چشم می‌خورد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۰۸-۱۰۹).

در کنار این موارد، سنتی بسیار غنی و گسترده از روضه‌خوانی، شبیه‌خوانی و نوحه‌سرایی برای امام حسین در نزد همه خان‌نشین‌ها جریان داشته است. پیش از سلطه کامل روسیه بر منطقه، در خان‌نشین تالش روضه‌خوانانی از تبریز حضور داشته و شناخته شده بودند (خداوردی، ۱۳۸۳: ۹۹). پس از سلطه روسیه نیز سلسله‌ای طولانی از نوحه‌سرایان و

روضه‌خوانان را به‌ویژه در خان‌نشین قره‌باغ، در سراسر قرن نوزدهم می‌توان برشمرد. عباس‌قلی آقا باکویی فرزند میرزا محمد خان ثانی (د. ۱۲۶۲ ق.) متخلص به قدسی، در منظومه ریاض القدس، کیفیت شهادت امام حسین را به ترکی به نظم کشیده است (باکیخانف، ۱۹۷۰: ۲۱۷). جعفرقلی خان، پسر محمدحسن آقا پسر ابراهیم خان، صاحب نوحه‌های فارسی در ذکر مصیبت امام حسین است (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۷۳-۷۴). آخوند ملا زین‌العابدین، فرزند آخوند ملا صادق (د. ۱۲۷۱ ق.) متخلص به ساغری قره‌باغی، در تمام عمر به معلمی و نوحه‌خوانی اشتغال داشت (دولت‌آبادی، ۱۳۷۰: ۱۷۵). میرزا محمدتقی، متخلص به قمری دربندی که شبیه‌گردان، روضه‌خوان و مقتل‌نویس بود و از همین بابت کتاب کنزالمصائب از وی باقی‌مانده است (دولت‌آبادی، ۱۳۷۰: ۳۲۶). عبدالله بیگ حلاج زاده (د. ۱۲۹۱ ق.) متخلص به عاصی، صاحب نوحه است (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۱۳۱). میرحسین بیگ (د. ۱۲۹۵ ق.) متخلص به سالار، صاحب نوحه‌های پرشمار است (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۳۴۹-۳۴۲). کربلایی قلی یوسفی (د. ۱۳۰۱ ق.) خراط، شبیه‌گردان و تعزیه‌خوانی بود که در سراسر مناطق شیعه‌نشین قفقاز از او برای اجرای مراسم دعوت می‌شد (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۲۱۷). میرزا نجفقلی بن مشهدی آقا کشی (شمس‌ذاکر) که روضه‌خوان و صاحب نوحه‌های فراوانی بوده است، به تبریز نیز رفت و آمد داشت (نواب، ۱۹۱۳: ۲۰۵-۲۰۶). ملا خلیل شاکی ابدالی (د. ۱۳۱۲ ق.) متخلص به ابدالی و صاحب نوحه‌های متعدد است (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۳۰۵). مشهدی عبدل قره‌باغی (د. ۱۳۱۴ ق.) متخلص به شاهین، صاحب نوحه‌های متعدد است (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۲۵۷-۲۶۶). مشهدی حسین (د. ۱۳۱۶ ق.) متخلص به سائل که همه زندگی خود را وقف مجالس امام حسین نمود و صاحب نوحه‌های متعدد است (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۲۵۶).

از سوی دیگر زیارت امام رضا (ع) یکی از مناسک ثابت شیعیان قفقاز بود. در همان محله تبریزی شهر شوشی، ۳۳ خانواده مشهدی داشتند و در حومه شوشی نیز جمعاً ۶۹ خانواده دارای مشهدی ساکن بودند (Bournoutian, 2012:35-49). در کل خان‌نشین نخجوان نیز ۳۳۹ خانواده دارای مشهدی به ثبت رسیده‌اند (Bournoutian, 2016c:52). تعداد بیشتر مشهدی نسبت به کربلایی را احتمالاً می‌توان ناشی از راحت‌تر بودن سفر زیارتی به یک سرزمین شیعی نسبت به یک کشور اهل سنت دانست؛ وگرنه هزینه سفر به کربلا برای یک زائر ۲۰۰ روبل و هزینه سفر به مشهد ۳۰۰ روبل تمام می‌شد (Bournoutian, 2016c:52). در عین حال، سفر به مشهد هم بدون بیم نبود و گاهی غارت کاروان‌های زوار قفقازی، موجب اعتراض دولت

روسیه به دولت ایران می‌شد؛ چنان که یک کاروان زوار اهل گنجه در روستای زعفران (میان سبزواری و نیشابور) در سال ۱۲۴۶ ه.ق. / ۱۸۳۰ م. غارت شدند (قاضی‌ها، سند ۷۶، ۱۳۷۴: ۱۸۳). این مسیر زیارتی در تمام طول سلطه تزاری بر قفقاز برقرار بود؛ به شکلی که ۸ تن از شعرای ذکر شده در تذکره ریاض‌العاشقین (نوشته شده در دهه ۱۹۰۰ م.) عنوان مشهدی دارند (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳). شاید یکی از مشهورترین ادبای زائر را بتوان میرزا علی‌اکبر طاهر، متخلص به صابر، دانست که در سال ۱۳۰۱ ه.ق. / ۱۸۸۳ م. به زیارت مشهد آمد و بازدید از سایر شهرهای خراسان نیز داشت (دولت‌آبادی، ۱۳۷۰: ۱۱۸-۱۱۹).

از دیگر مشاغلی که یک ملا می‌توانست آن را محل درآمد خود قرار دهد، می‌توان به دعانویسی و فال‌گیری اشاره کرد. اعتقاد به این امور، به یک‌میزان در میان اشراف و عوام در میان شیعیان قفقاز رواج داشته است. اشراف ممکن بود حتی برای امر مهمی مثل بازگشت یا عدم بازگشت میرحسن خان تالش که توسط روسیه به ایران تبعید شده بود، به یک دعانویس پرآوازه مراجعه کنند (خداوردی، ۱۳۸۳: ۹۱). این مسئله در میان جمعیت پر شمار عشایری، جدی‌ترین شکل خود را نشان می‌داد، به طوری که یک زن چادرنشین برای زایمان ماده‌گاو خود، حتی از رهگذران در مورد آن‌ها در دعانویسی پرس‌وجو می‌کرد و حق‌الزحمه یک دعای مؤثر را با دو قران پول، یک جفت جوراب و نیم من روغن پرداخت می‌نمود (خداوردی، ۱۳۸۳: ۲۰۴-۲۰۵). در موارد افراطی، این اعتقاد به کرامات می‌توانست یک ملا را مجاب کند که ادعای پیامبری نموده و هزاران تن از عوام را نیز گرد خود جمع کند، چنان که در سال ۱۲۵۲ ه.ق. / ۱۸۳۷ م. یک‌بار این اتفاق در اردوباد به وقوع پیوست (Bournoutian, 2016c:252).

دیگر خدماتی که از ملا، شیخ یا سید توقع می‌رفت و به‌جا آوردن آن‌ها می‌توانست برای وی ایجاد درآمد کند، همان تشریفات شرعی بودند. اگر کسی فوت می‌کرد، بازماندگان در ازای اجرای تشریفات شرعی، پارچه‌ای از جنس همان که روی متوفی انداخته بودند، به روحانی هدیه می‌دادند (Bournoutian, 2016c:50). دولت روسیه هم پس از استقرار در قفقاز جنوبی برای کفن و دفن افرادی که در مسیرهای عموماً ناامن منطقه به قتل می‌رسیدند، روحانی مسلمان فرامی‌خواند (خداوردی، ۱۳۸۳: ۲۲۳-۲۲۴). در خان‌نشین نخجوان، برای تشریفات شرعی عروسی، یک تا سه عباسی به همراه هدیه‌ای کوچک برای قاضی ارسال می‌شد. در مقابل، برای تشریفات شرعی طلاق نیز طرف متقاضی طلاق، برحسب توان خود، چیزی به قاضی می‌پرداخت (Bournoutian, 2016c:50).

به طور کلی، جایگاه و شأن روحانیون و حوزه‌های علمیه در خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز را نباید چندان با دیگر ولایات داخلی ایران مقایسه کرد؛ قاعده‌ای که تنها مراکز چنان اردوباد، لنکران و سالیان را می‌توان از آن مستثنی دانست. روحانیون، چنان که در آن دوران رایج بود، زوجات متعدد اختیار می‌کردند و گاهی این تعدد زوجین باعث وارد شدن اتهاماتی به آن‌ها می‌شد (Bournoutian, 2016b: 182-184). آن‌ها معروف بودند به اینکه از هم‌نشینی با افراد غیرمسلمان عموماً کراهت دارند و همین مسئله گاهی بهانه‌ای می‌شد برای آزردن‌خاطر کردن آن‌ها. برای مثال، پس از سلطه روسیه، اگر گماشته روس برای مأموریت به محله‌ای می‌رفت و در همان حال همسایگان از ملای محل راضی نبودند، خانه او را برای اقامت شبانه به مأمور دولتی پیشنهاد می‌دادند (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۸۱-۱۸۲). در رساله حکایات روسی قفقاز نیز اشاره شده است که برخی از اتباع روس یا ارمنی، دست آغشته به عرق یا آب دهان خود را به لباس ملا می‌کشیدند تا او را نجس کنند؛ یا سگ‌های دست‌آموزی را می‌فرستادند تا عبای ملا را از تن وی بیرون بکشند (مؤلف ناشناخته، برگ ۵). برخی اوقات، ملایان در دشمنی خان با برخی اشراف مغضوب و رعایا نیز از طرف خان ایفای نقش می‌کردند؛ مثلاً به ابتکار یک ملا، اسب یا اسب‌های یک اشراف‌زاده مغضوب دزدیده می‌شد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۱۷۱-۱۷۳) و یا ملای دیگری به میراب رشوه می‌داد که حقایق شخصی خاص کاملاً تخصیص پیدا نکند و به واسطه قدرتی که داشت، از آشکار شدن این موضوع نیز چندان نگران نمی‌شد (خداوردی، ۱۳۸۳: ۲۰۰-۲۰۱).

۲-۳. درآمد روحانیون

به واسطه پیمایش‌های دهه ۱۲۳۰ه.ق/۱۸۲۰م. روسیه در خان‌نشین‌های تازه تصرف شده قفقاز، می‌توانیم در چهار خان‌نشین شیروان، قره‌باغ، شکی و نخجوان تصویری آماری از شمار و تناسب طبقه روحانی ارائه دهیم.

نام خان‌نشین	ملا	شیخ	آخوند	سید	افندی	جمع کل روحانی (روستا)	تناسب
قره‌باغ	۱۶۱	---	---	۳۰	۴	۱۹۵ (در ۳۳۴ روستا و اقامتگاه عشایری)	۱ روحانی برای هر ۹۵ خانواده*
شیروان	۲۱۷	۱۵	۳	۴۰	---	۲۷۵ (در ۳۷۰ روستا و اقامتگاه عشایری)	۱ روحانی برای ۳۵ خانواده
شکی	---	---	---	---	---	۱۳۶۶ (در ۱۷۷ روستا) ۲۷۷ مسجد توسط ۸۶۲ روحانی اداره می‌شود)	۱ روحانی برای ۸,۲ خانواده
نخجوان**	۸۵	---	۶	۴۸	---	۱۳۹ (در ۱۵۸ روستا)	۱ روحانی برای ۵۰,۴ خانواده***
*آمار دقیق و تفکیک شده روحانیون ارائه نشده و اعداد مندرج از شمارش حدودی خانواده‌های مشمول معافی به دست آمده است.							
**آمار نخجوان برگرفته از چند پیمایش مختلف است. در یک پیمایش جمعاً ۱۶۷ خانواده آخوند و ملا، ۱۸۷ خانواده میرزا، ۷۹ خانواده سید و ۴ خانواده درویش داریم. همه این خانواده‌ها از مالیات معاف هستند. در پیمایش گریگوریف ۱۳۹ خانواده روحانی هستند. در نخجوان ۳ آخوند، ۱۰ ملا و ۱۸ سید موجود است. در اردوباد ۳ آخوند، ۷۵ ملا و ۳۰ سید موجود است. احتمالاً انگیزه معافیت باعث شده برخی از محلی‌ها خود را عضو سلسله‌مراتب دینی به قلم دهند. ن.ک: Bournuotian, 2016c:52							
***این تناسب برگرفته از کتاب پطروشفسکی است. ن.ک: Bournuotian, 2016c:52 footnote. No.1							

چنان‌که قبلاً نیز اشاره شد، در خان‌نشین‌های قره‌باغ و نخجوان، اکثریت قطعی از آن جمعیت شیعه بود. در خان‌نشین شیروان، جمعیت شیعیان و اهل سنت تقریباً برابر بوده است. در خان‌نشین شکی نیز اکثریت مطلق از آن اهل سنت بود. در خان‌نشین شکی، با هر نوع محاسبه‌ای، بیشترین انباشت روحانیون به چشم می‌خورد، به شکلی که برای هر ۸,۱ خانواده، یک روحانی وجود داشته است. نکته قابل توجه در مورد خان‌نشین‌های قره‌باغ و شیروان،

حضور گسترده روحانیون در میان جمعیت‌ها و سکونت‌گاه‌های عشایری است؛ به شکلی که برخلاف اغلب روستاها که صرفاً دارای یک روحانی بودند؛ در موارد بسیاری، سکونت‌گاه‌های عشایری دارای دو یا تعداد بیشتری روحانی بودند. این نشان‌دهنده وجود یک سازمان منسجم از تربیت و اعزام روحانیون است که برای بحث بیشتر در مورد آن به اسناد بیشتری نیاز است. نقش‌ها و وظایف اجتماعی روحانیون - اعم از قضاوت، معلمی، تولیت زیارت و عزاداری، دعانویسی، تشریفات مذهبی - با دریافت شکلی از حق‌الزحمه همراه بوده است. باین‌حال، اشکال ثابتی از درآمد در ساختار خان‌نشین‌ها که خود میراثی از دوره صفویه بود، برای روحانیت پیش‌بینی شده بود که شامل «معافی» و «موقوفات» می‌شد. «معافی» عبارتی دیوانی، به‌جامانده از دولت صفوی است که معمولاً به شکل «معافی» و «مسلمی» در اسناد قید می‌شد و به معنی معافیت از مالیات و متوجهات دیوانی بود. در دوران خان‌نشین‌ها، افرادی که از خان تعلیقه دریافت کرده و در سلک «معافی» جای می‌گرفتند، خود و وابستگان‌شان از پرداخت هر گونه مالیات و متوجهات معاف می‌شدند. این شرایط شامل حال چند گروه می‌شد:

الف) خانواده خان که بیگ‌ها و آقاها هم از میان ایشان منصوب می‌شدند؛

ب) کاربردستان سطح بالا در حکومت خان مانند وکیل، نایب، داروغه، کلانتر، مین باشی، یوزباشی، اون باشی، میرآب، ناظر، دیوان‌بیگی، چوپان بیگی؛

ج) کاربردستان سطح پایین در حکومت مانند کدخدایان، میلک‌ها و ریش‌سفیدان و دیگر اعضا نخبگان محلی که خاستگاهی محلی داشتند و به‌عنوان معتمد و نایب خان، اداره قریا، ایل‌ها و طوایف را عهده‌دار بودند؛

د) نیروهای نظامی که دسته کوچکی از آن‌ها دائمی و در خدمت بودند و بیشتر آن‌ها ایلپاتی و در مواقع ضرورت به خدمت خوانده می‌شدند؛

ه) کاربردستان دیوانی که عموماً لقب «میرزا» داشتند و شامل وزیر، منشی، پیشکار، ایشیک آقاسی، ناظر و مستوفی می‌شدند؛

و) طبقه روحانیون که متشکل از مجتهد، آخوند، ملا، افندی، سید و گاهی درویش می‌شد؛
ز) رنجبران (کشتکاران بی‌زمین که از محصول سهم می‌بردند) و ضعفا (بیوه‌ها، یتیمان، معلولان و دیوانه‌ها) (مرشدلو، ۱۳۹۱: ۱۱۱). چنان که روشن است، مجموع این افراد آن‌قدر زیاد می‌شد که در اغلب خان‌نشین‌ها بیش از نیمی از جمعیت را تشکیل می‌دادند. برای مثال، در قره‌باغ، از ۱۸۵۶۳ خانواده ساکن بیش از نیمی، یعنی ۹۴۹۰ خانواده معافی بودند (Bournoutian, 2012:402).

ملا و آخوند در هر روستا، به صورت پیش فرض، جز گروه معافی بودند. مضاف بر این، برخی ملایان بلندمرتبه تر، نه تنها خود معافی بودند، بلکه چند خانواده متعلق داشتند که آن‌ها نیز از معافی برخوردار می شدند. برای نمونه میرزا علی قاضی، که یک پسرش ملا ابوالقاسم بعدها در قره باغ مجدداً قاضی شد و پسر دیگرش، ملا حق وردی، در عتبات عارفی برجسته گردید، در سکونتگاه عشایری میرزاگناه وردی در محال کبیرلی، پنج خانواده متعلق داشت. چهار خانواده رنجبر، باغبان، چوپان و کارگر بودند که در همان محل سکونت داشتند. یک خانواده نوکر نیز بود که در شهر شوشی سکونت داشت، اما ذیل ساکنان میرزاگناه وردی محاسبه می شد. این پنج خانواده به واسطه تعلق به میرزا علی قاضی، معافی به حساب می آمدند (Bournoutian, 2012:232). در سکونتگاه عشایری سلطانی، در محال پسپان و چویوندور، شش خانواده متعلق به ملا علی بودند (احتمالاً منظور همین میرزا علی قاضی است) که از نظر روس‌ها، تعلیقیه معافی آن‌ها مشکوک بود و باید بررسی می شد (Bournoutian, 2012:291). همچنین در روستای کوچ همتلی از محال خودانارا دیزخ در قره باغ، ملای روستا دو خانواده متعلق داشت که معافی به شمار می آمدند (Bournoutian, 2012:276). گاهی خان، یک ملک را به ملایان یک محل هدیه می کرد تا از درآمد آن بهره ببرند، مانند آسیاب واقع در باغ قراداغلی که از طرف مهدی قلی خان جوانشیر به ملایان محل هدیه شده بود (Bournoutian, 2012:379-380). گاهی بخشی از درآمد یک روستا به یک روحانی اختصاص می یافت؛ برای نمونه، درآمد روستای قراقویونلو در خان نشین شکی توسط یوزباشی گردآوری می شد، اما اسماعیل خان خوبی، حاکم خان نشین، بخشی از درآمد را نیز به عبدالله افندی، روحانی اهل سنت، اختصاص داده بود (Bournoutian, 2016b:71). در نخجوان، ملا ابراهیم از طرف خان اجازه داشت از روستاهای گل تپه و قهاب به میزان ۵۰ تومان غله مطالبه و دریافت کند (Bournoutian, 2016c:106). در عین حال آخوندبابا و ملا مهدی یک مرزعه را به عنوان تیول در اختیار داشتند که روس‌ها هیچ سندی برای تایید مدعای آن‌ها نیافته بودند (Bournoutian, 2016c: 106). در یک مورد بسیار خاص نیز، روستای خاناقلی در محال خورزوت در خان نشین شیروان، متشکل از یک گروه هشت خانواری از شیخ‌های مهاجر از قبه به شیروان بود که به همین واسطه تمامی جمعیت آن از همه عوارض و مالیات‌ها معاف بودند (Bournoutian, 2016a:181).

برخلاف «معافی»، دیگر شکل ساختاری عواید طبقه روحانی یعنی «موقوفات»، چندان مورد توجه روس‌ها نبود؛ دلیل این امر آن است که روس‌ها در پیمایش‌های محلی خود، در

درجه اول به دنبال منابع درآمد بودند و از آنجایی که امکان دسترسی به درآمد موقوفات وجود نداشت، بنابراین ثبت میزان موقوفه و هزینه‌های آن نیز برای روس‌ها اهمیتی نداشته است. به این واسطه، از برخی اشارت پراکنده تنها می‌توان اطمینان حاصل کرد که سنت وقف رواج گسترده‌ای داشته، اما ترسیم جزئیات موقوفات بر مبنای دفاتر روس‌ها ممکن نیست. در روستای عرب از محال سیدنرود در خان‌نشین شیروان، از دو مزرعه تاک متعلق به مادر عمر سلطان، مالک روستا، یک مزرعه وقف بوده است (Bournoutian, 2016a: 61)، دامنه موقوفات در شهر هم ادامه داشته است. در شهر فت‌داغ، مرکز خان‌نشین شیروان در زمان مصطفی خان شیروانی، از ۲۰ مغازه دیوانی در سطح شهر، یک مورد به خواهر مصطفی خان یعنی زیوه خانم، تعلق داشته و وقف شده بود (Bournoutian, 2016a: 26-28). در بازار نوخا، مرکز خان‌نشین شکی، از ۴۱ حجره متعلق به تجار، ۷ حجره به حاجی شمس‌الدین بیگ تعلق داشت که به دلیل وقف بودن، مالیات و عوارض آن‌ها پرداخت نمی‌شد (Bournoutian, 2016b: 155-156).

۲-۴. روحانیون و سلطه روسیه

روحانیون شیعه در خان‌نشین‌های ایرانی، پس از سلطه روسیه تزاری، تقریباً بدون مقاومت یا اعتراض خاصی با حاکمیت جدید همراه شدند (مرشدلو، ۱۳۹۳ و ۱۳۹۸؛ Mostashari, 2006). آلکسی یرملوف، فرماندار قفقاز از ۱۸۱۶ تا ۱۸۲۶م، پس از الحاق موفقیت‌آمیز سه خان‌نشین شکی، شیروان و قره‌باغ احتمالاً روحانیت شیعه را به‌عنوان یک خطر بالقوه برای استقرار قدرت روسیه فرض کرد. البته روی کاغذ، روابط بسیار گسترده حوزه‌های علمیه منطقه با حوزه‌های علمیه ایران و عتبات، این فرض او را تأیید می‌کرد. از همین رو، یرملوف اختطاریه‌ای شدیدالحن به زبان ترکی آذری خطاب به روحانیون قفقازی صادر کرد و در آن نسبت به هر گونه ارتباط آن‌ها با همتایان ایرانی و عراقی هشدار داد و آن را خیانت به دولت روسیه دانست. البته هیچ‌چهره روحانی از آن میزان نفوذ و اقتدار فقهی برخوردار نبود که بتواند چنین خطری را برای حکومت روسیه ایجاد نماید. یرملوف به راحتی ملاتنگری وردی [ملا تنگه‌رودی؟] را از منصب شیخ‌الاسلامی تفلیس عزل نمود و آخوند محمدعلی، فرزند قاضی و شیخ‌الاسلام سالیان، را به جای وی منصوب کرد. این روحانی سالانه ۱۲۰ منات، معادل ۱۲ تومان، از دولت روسیه موجب دریافت می‌کرد و در سال ۱۲۴۷ه.ق/۱۸۳۲م، او نیز از مقام مذکور عزل و با شخص دیگری جایگزین شد (مرشدلو، ۱۳۹۱: ۲۳۲).

در سال ۱۲۴۴ه.ق/۱۸۲۸م. که روس‌ها پس از شکست ایران در جنگ دوم روس-ایران

وارد تبریز شدند، آقا میرفتاح، مجتهد اعظم تبریز که از عوامل کلیدی تسلیم شهر به روسیه بود، به استقبال کنیاژ اریستوف رفت (قره‌باغی، ۱۳۹۰: ۲۶۵). او امیدوار بود در ازای این خدمت، به سمت شیخ‌الاسلامی تغلیس منصوب شود، اما متوجه نبود که قرار نیست در قفقاز تزاری، روحانیت، به‌ویژه شیعه، به اندازه ایران قاجاری نقش کلیدی داشته باشد. او در سال ۱۲۴۷.ه.ق/۱۸۳۱.م. از سوی تزاری نیکلای اول (۱۸۲۵-۱۸۵۷) مدال سنت آنه از نوع درجه یک دریافت کرد و عواید ۱۵ روستا در محال سدنرود در قلمرو خان‌نشین سابق شیروان، به او واگذار شد.^۱ خود آقا میرفتاح در روستای چاخیرلی مستقر شده بود و برای قوانینی وضع کرده بود، از جمله ممنوعیت وصلت میان سنی و شیعه و نیز ممنوعیت تجارت در روستا. عدم رعایت این مقررات از سوی مردم محلی می‌توانست ۵۰۰ سکه عباسی شیروان و ۵۰۰ ضربه شلاق جریمه داشته باشد؛ حتی اگر این بی‌توجهی از سوی مقامات محلی مانند یوزباشی‌ها سر بزند (Bournoutian, 2016a: 239-240).^۲

با توجه به وضعیت روحانیون ارشد شیعه که در بالا مشاهده شد، روحانیون رده پایین‌تر نیز به طور کامل در نظم تزاری منطقه ادغام شدند و اصول و موازین آن را پذیرفتند. برای روحانیون دو کارکرد عمده باقی گذاشته شد: نخست آنکه در مکاتب یا مدارس، معلم یا مدرس شوند، دوم آنکه در دادگاه‌های شرعی به قضاوت بنشینند. ملاعبدالرحیم بن ملامحمدباقر، متخلص به علیل، از علمای بلند رتبه قره‌باغ به شمار می‌آمد که در عتبات نزد شیخ احمد بحرینی شاگردی کرده بود. او که در شوشی درس می‌گفت، بر اثر گزارش‌های رقبا و بدخواهان خود از سوی ورونسوف، فرماندار کل قفقاز، فراخوانده شد و پس از رفع اتهام برایش مقرر تعیین گردید. پس از این ماجرا، علیل شهر شماخی را برای اقامت برگزید، هر چند در آنجا نیز تنها هشت ماه در قید حیات بود (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۱۲۴-۱۲۵). عبدالکریم لنکرانی (د. ۱۳۰۱.ه.ق/۱۸۸۳.م.) در ماساللی ولایت سالیان، تحصیلات مقدماتی خود

۱. در این روستاها جمعاً ۳۱۴ خانواده مالیات‌پرداز و ۹۱ خاتواده معاف بودند. از آن‌ها در قالب سوریسات، داروغگی و مال‌وجهاات جمعاً ۱۱ تغاز و ۱۸ باتمان گندم، ۳ تغار و ۲ باتمان جو، ۱۲ باتمان ارزن، ۵۲ تغار و ۹ باتمان برنج و ۱۰ باتمان و ۳۳ استیل ابریشم گردآوری می‌شد که همه به آقا میرفتاح اختصاص داشت.
 ۲. قوانین مورد اشاره این چنین بودند: ۱. هیچ دختر شیعه نباید با مرد سنی ازدواج کند؛ ۲. هیچ دختری اجازه ندارد با یک غریبه ازدواج کند مگر آن مرد در روستای دختر ساکن شود؛ ۳. والدین نمی‌توانند بدون اجازه من دخترشان را شوهر دهند؛ ۴. اغفال کردن دختران ممنوع است؛ ۵. فریب دادن دختران ممنوع است؛ ۶. هیچ غریبه‌ای نمی‌تواند بیش از هفت روز در روستاها ساکن شود مگر با اجازه کتبی من؛ ۷. دزدی در روستاها ممنوع است؛ ۸. تجارت در روستاها ممنوع است و صرفاً باید در بازار انجام شود.

را به پایان رساند و پس از تکمیل تحصیلات در حوزه‌های علمیه اردبیل و نجف، به ماساللی بازگشت. وی در آنجا حوزه علمیه‌ای را راه اندازی کرده و خودش اداره آن را بر عهده گرفت (مولایی، ۱۳۹۹: ۳۴۳). میرمهدی بن میر هاشم، اهل محال برگشت، به کار تدریس در مدارس مشغول بود و برای تعلیم شرعیات به کودکان، کتاب *شرایط الاسلام* را تدوین کرده در سال ۱۳۰۲ ه.ق. / ۱۸۸۴ م. منتشر کرد (نواب، ۱۹۱۳: ۲۰۲). سید عظیم شیروانی (د. ۱۳۰۶ / ۱۸۸۸) فرزند سید محمد و متخلص به سید، مقدمات علوم حوزوی را نزد پدر بزرگ خود، ملاحسین فرا گرفت و سپس در نجف و کربلا تحصیلات خود را تکمیل کرد. او از شام، بیت المقدس و مصر نیز بازدید کرد و در بازگشت از سفر، در شماخی به مکتب‌داری مشغول شد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۰: ۱۱۷-۱۱۸). میرزا عباس، فرزند علیقلی متخلص به ترابی خاکی، متولد شوشی بود و برای تحصیل به حوزه علمیه سالیان رفت و در بازگشت به زادگاهش به معلمی پرداخت (دولت‌آبادی، ۱۳۷۰: ۱۶۶).

به واسطه رسمیتی که روس‌ها برای دادگاه‌های شرع قائل شده بودند، برخی از روحانیون هم می‌توانستند در این مراکز مشغول به خدمت شوند. میرزا ابوالحسن (د. ۱۳۰۱ ه.ق. / ۱۸۸۳ م.) فرزند کربلایی کاظم، متخلص به شهید، در ابتدا شغل سراجی داشت، اما به واسطه دانش فقهی خود به عضویت شریعت‌خانه (کوبراسکی) شهر گنجه درآمد و به قضاوت مشغول شد و نهایتاً به عنوان قاضی به محال جوانشیر رفت و تا پایان عمر همان‌جا به فعالیت ادامه می‌دهد (نواب، ۱۹۱۳: ۶۸). ملامحمد (د. ۱۳۲۴ ه.ق. / ۱۹۰۵ م.) فرزند ملا سعید، در شهر شوشی به معلمی مشغول بود که در اوزد (بخش) جبرئیل قره‌باغ به قضاوت منصوب شد. پس از آن در زنگرور به قضاوت منصوب گردید و در همان‌جا درگذشت (مجتهدزاده قره‌باغی، ۱۳۷۳: ۳۱۱).

در دفاتر آمار روس‌ها تا سال ۱۸۴۱ م. هنوز به ملاها و افندی‌های که پس از اتمام حیات خانان شکی موجب آن‌ها از محل مال و جهات قطع شده بود، مقرری پرداخت می‌شد و مبلغ این مقرری برای آن سال ۲۴۶ روبل ۱۴ کوپک بوده است (Bournoutian, 2016b:196). در سال ۱۸۴۳ نیز در آمار دو استان کاسپین و گرجستان - ایمرتی نشان می‌دهد از جمعیت ۱۴۸۳۳۹۲ تعداد ۲۲۵۲۴ نفر را طبقه روحانیت تشکیل می‌دادند (Bournoutian, 2016b:258). این آمار شامل روحانیون کلیه مذاهب رایج در جنوب قفقاز بوده (مسیحیت ارمنی، مسیحیت ارتدوکس، مسیحیت کاتولیک، مسلمان حنفی، مسلمان شافعی، مسلمان شیعه) اما اگر نگاهی به جدول آمار روحانیون در دهه ۱۸۲۰ داشته باشیم، شمار روحانیون شیعه نباید کمتر از ۷۰۰ تن بوده باشد.

نتیجه

در قفقاز جنوبی بیش از نیمی از جمعیت مسلمانان را، به‌ویژه در باکو، شیروان، قره‌باغ، ایروان و نخجوان شیعیان تشکیل می‌دادند و همین موضوع باعث می‌شد شبکه گسترده‌ای از روحانیون شیعی نیز در منطقه حضور داشته باشند. سلسله‌مراتب این روحانیت از دوران صفوی بیان گذاشته شده بود و از بالا به پایین شامل مناصب شیخ‌الاسلام، قاضی، امام‌جمعه، پیش‌نماز، متولی و مؤذن می‌شد. به لحاظ درجه علمی هم روحانیون به مجتهد، ملا، آخوند، سید و درویش تقسیم می‌شدند. در عهد خان‌نشین‌های ایرانی قفقاز (۱۱۶۰-۱۸۲۸ ه.ق/ ۱۷۴۷-۱۸۲۸ م.) این روحانیون معمولاً آموزش‌های مقدماتی را در محل تولد خود می‌دیدند و پس از آن برای سطوح عالی‌تر به اردبیل، رشت، قم، اصفهان و کرمان مسافرت می‌کردند. مقصد نهایی آن‌ها نیز شهرهای عتبات در عراق بود؛ جایی که بیشتر آن‌ها درجه اجتهاد خود را از آن دریافت می‌کردند. پس از بازگشت به وطن خود، این روحانیون می‌توانستند در مشاغل چون قضاوت، معلمی، میرزایی در دیوان، تولیت زیارت و عزاداری، دعانویسی و رمالی مشغول شوند. برای جمعیت تقریباً ۷۰۰ نفری روحانیون شیعه قفقاز که با خانواده‌هایشان نباید آن‌ها را کمتر از ۳۰۰۰ نفر دانست، در ساختار خان‌نشین‌ها دو نوع درآمد پیش‌بینی شده بود. از یک طرف، آن‌ها جز طبقات برخوردار از «معافی» بودند؛ به این ترتیب آن‌ها و خانواده‌های خدمه وابسته به آن‌ها از مالیات و متوجهات دیوانی معاف بودند. از سوی دیگر، در موارد متعددی خان درآمدهای یک روستا، مزرعه یا باغ خاص را به یک روحانی هدیه می‌کرد. از سوی دیگر تولید درآمدهای وقف هم در اختیار روحانیون بود. البته روحانیون شیعه قفقاز به اندازه همتایان ایرانی خود از محوریت اجتماعی و سیاسی برخوردار نبودند. از همین رو، پس از سلطه روسیه، آن‌ها به راحتی با شرایط جدید وفق پیدا کردند و بیشتر فعالیتشان به دو حوزه محدود شد: یکی معلمی و مکتب‌داری و دیگر قضاوت در دادگاه‌های شرع با تأیید روس‌ها.

فهرست منابع و مطالعات

- باکیخانوف، عباس قلی آقا. (۱۹۷۰). *گلستان ارم*. به اهتمام عبدالکریم علیزاده و همکاران. باکو: علم.
- تربیت، محمدعلی. (۱۳۷۷). *دانشمندان آذربایجان*. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خداوردی، میرزا احمد. (۱۳۸۳). *اخبارنامه*. تهران: وزارت امور خارجه.
- دولت‌آبادی، عزیز. (۱۳۷۰). *سرایندگان شعر پارسی در قفقاز*. تهران: موقوفات محمود افشار.
- رسولی. (۱۳۸۲). «قدسی باکویی»، دانشنامه ادب فارسی، ج. ۵، زیر نظر حسن انوشه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشارات
- صالحی، نصرالله. (۱۳۸۸). «لشکرکشی سلطان مراد چهارم به ایروان و تبریز: علل و نتایج». *تاریخ اسلام و ایران*، ۱۹(۱)، ۷۷-۱۰۶. DOI:10.22051/hii.2014.732
- عزیزنژاد، محمد؛ جعفرنیا، فاطمه. (۱۴۰۱). «روابط ابراهیم خلیل خان جوانشیر قزلباشی با حکومت عثمانی». *تاریخ اسلام و ایران*، ۳۲(۵۴)، ۸۳-۱۱۲. DOI:10.22051/hii.2022.39430.2625
- قاضی‌ها، فاطمه. (۱۳۷۴). *اسنادی از روند اجرای معاهده ترکمنچای (۱۲۴۵-۱۲۵۰ ق)*. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- قره‌باغی، میرزا یوسف. (۱۳۹۰). *تاریخ صافی*. به کوشش حسین احمدی. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- مجتهدزاده قره‌باغی، میرزا صدرا. (۱۳۷۳). *ریاض‌العاشقین*. تصحیح: یحیی خان محمدی. تهران: آفرینش.
- مرشدلو، جواد. (۱۳۹۱). *خان‌نشین‌های قفقاز شرقی؛ ساختار سیاسی و تغییرات دوره روسی‌سازی*، استاد راهنما منصور صفت گل، دانشگاه تهران. [رساله منتشر نشده دکتری]
- مرشدلو، جواد. (۱۳۹۳). «استعمار روسی و اسلام شیعی: سیاست تزاری در قبال شیعیان در نخستین سال‌های اشغال قفقاز (۱۸۵۰-۱۸۱۳ م)». *فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام*، ۲۶/۷، ۱۲۷-۱۴۹. DOI: 20.1001.1.22286713.1394.7.26.6.3
- مرشدلو، جواد. (۱۳۹۸). «الکسی پتروویچ یرملوف و مدیریت استعمار تزاری در جنوب قفقاز (۱۸۱۶/۱۲۳۱-۱۸۲۷/۱۲۴۲)». *تاریخ اسلام و ایران*، ۲۹(۴۲)، ۱۴۹-۱۷۱. DOI: 10.22051/hii.2019.22314.1783
- مناف اوغلی موسوی، تیمور. (۱۳۸۶). *چهل سند فارسی از جمهوری آذربایجان*. ترجمه پرویز زارع شاهمرسی. تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.
- مولایی، عادل. (۱۳۹۹). *فرزندگان قفقاز (شرح حال ۸۲۵ شخصیت علمی، معنوی و فرهنگی قفقاز)*. قم: دارالحدیث.
- مؤلف نامعلوم، *حکایات روسی در قفقاز*، نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۶۷۴۲-۸۴۳ [شماره‌گذاری دستی]

میرزا هاشم سلطان. (۱۳۷۹). *زبور آل داود*. عبدالحسین نوایی. تهران: میراث مکتوب.
نواب، میر محسن. (۱۹۱۳). *تذکره نواب*. باکو: اروج‌اف.

- A. Д. Папазян, *Указы (XV—XVI вв.)*, Ереван: АН Армянской сср, 1956, 2 тома. [پاپازیان،
فرامین، انتشارات آکادمی علوم ارمنستان شوروی، ایروان، ۲ ج.]
- Balci, B. (2004) Between Sunnism and Shiism: Islam in post-Soviet Azerbaijan, *Central Asian Survey*, 23(2), 205-217. DOI: 10.1080/02634930410001310544
- Bournoutian, G. A. (1976) "Eastern Armenia on the Eve of the Russian Conquest: The Khanate of Erevan Under the Governorship of Hoseyn Qoli Khan Qajar 1807-1827" *Ph.D. Dissertation*, University of California.
- Bournoutian, G. A. (Ed.) (2012), *The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province; A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century*, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Bournoutian, G. A. (Ed.) (2016a), *The 1820 Russian Survey of the Shirvan province: A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to Its Annexation by Russia*, Exeter: The E. J. W. Gibb Memorial Trust.
- Bournoutian, G. A. (Ed.) (2016b), *The 1819 Russian Survey of the Khanate of Sheki [Shakki]: A Primary source on the Demography and Economy of an Iranian Province Prior to Its Annexation by Russia*, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Bournoutian, G.A. (Ed.) (2016c), *The 1829-1832 Russian Surveys of the Khanate of Nakhichevan (Nakhjavan): A Primary Source on the Demography and Economy of an Iranian Prior to its Annexation by Russia*, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Gmelin, S.G. (2007), *Travels through Northern Persia 1770-1774*, annotated by Willem Floor, Mage Publishers.
- Mostahari, F. (2006) *On the Religious Frontier; Tsarist Russia and Islam in the Caucasus*, I.B.Tauris.
- Motika, R. (2001). "Islam in Post-Soviet Azerbaijan ", *Archives de sciences sociales des religions [En ligne]*, 115 | juillet-septembre 2001, mis en ligne le 19 août 2009, consulté le 20 Février 2026. DOI: <https://doi.org/10.4000/assr.18423>
- Tsutsiev, A. (2014). *Atlas of the ethno-political history of the Caucasus*, translated by Nora Seligman Favorov, Yale University Press.
- Urushadze, A. (2024), "The Muslim Elite of the South Caucasus in the First Half — Middle 19th Century: Between the Tsar, Shah and Sultan", *Istoriya*, 15 (3), DOI: 10.18254/S207987840031018-8